

ΤΙΜΗ 5€
the books' journal

ΤΕΥΧΟΣ 110 • ΙΟΥΛΙΟΣ-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2020

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

βιβλία για το καλοκαίρι

Σαλμάν Ρούσντι

Ο Θεός πέθανε.

Ευτυχώς, υπάρχει η γραφή

ΚΑΡΟΛΙΝΑ ΜΕΡΜΗΓΚΑ,

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΧΙΝΑ, ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

«Δεν κλέψαμε»

EDITORIAL

Μνησικακία, ταυτότητα, λευκή τοξικότητα

ΝΙΚΟΛΑΣ ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΩΤΑΛΗΣ

Η Ελλάδα και το αναδυόμενο διεθνές σύστημα

ΜΑΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ

Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας: γαλάζια ισχύς

ΚΙΜΩΝ ΧΑΤΖΗΜΠΙΡΟΣ

Ο Σωτήρης Ριζάς για τον Ελευθέριο Βενιζέλο

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ, ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΣΤ. ΠΟΥΛΗΣ

Ο Τσίλλερ της Μαριλένας Κασιμάτη

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΥΣΣΑΣ

Η αρετή και η τόλμη του Παύλου Μπακογιάννη

ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ

Θεσσαλονίκη, Άουσβιτς, Ιερουσαλήμ

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Θεσσαλονίκη, Αουσβιτς, Ιερουσαλήμ: μια ξεχωριστή διαδρομή

Από την ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Μωσέ Αελιών, Ωδίνες Θανάτου. Το χρονικό ενός Σαλονικιού Εβραίου στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης Άουσβιτς, Μαουτχάουζεν, Μελκ, Έμπενζεε, και τα μετά την Απελευθέρωση, μετάφραση από τα αγγλικά: Σπύρος Κακουριώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, 368 σελ.

Ο Μωσέ Αελιών, σεφαραδίτης Εβραίος από τη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο 1943 μεταφέρθηκε με τα άλλα μέλη της οικογένειάς του στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Μοναδικός επιζών της οικογένειας στα ναζιστικά στρατόπεδα, ο Αελιών απελευθερώθηκε στις 6 Μαΐου 1945 από το στρατόπεδο Έμπενζεε, όπου είχε μεταφερθεί με τις πορείες θανάτου. Τον Ιούνιο του 1946 μετανάστευσε και εγκαταστάθηκε στην Παλαιστίνη. Συμμετείχε στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας (1948) και ακολούθησε στρατιωτική σταδιοδρομία. Μετά τη συνταξιοδότησή του αφιερώθηκε στη διατήρηση της μνήμης της Shoah. Το βιβλίο του έχει ιδιαιτερότητες – που το καθιστούν ακόμα πιο πολύτιμο. [TBJ]

Τον Ιούνιο του 2018, συμμετείχα σ' ένα τετραήμερο Διεθνές Συνέδριο για την Εκπαίδευση για το Ολοκαύτωμα (International Conference for Holocaust Education) στο μνημονικό κι ερευνητικό Ίδρυμα Yad Vashem (Γιαντ Βασέμ) στην Ιερουσαλήμ. Στο συνέδριο αυτό, που γίνεται κάθε δύο χρόνια κι έχει επιμορφωτικό χαρακτήρα, κυρίως για εκπαιδευτικούς από όλον τον κόσμο (οι συμμετοχές ήταν από 40 χώρες), γίνονταν πολλά μικρά παράλληλα εργαστήρια και σε άλλες γλώσσες εκτός από τα αγγλικά. Μόλις είδα ότι υπήρχε εργαστήριο στα ισπανοεβραϊκά με έναν επιζώντα του Άουσβιτς από τη Θεσσαλονίκη, φυσικά, το επέλεξα. Βρέθηκα με 40 περίπου ισπανόφωνους συμμετέχοντες από χώρες της Λατινικής Αμερικής, κυρίως από την Αργεντινή, όπου ακμάζει ακόμη μια μεγάλη σεφαραδίτικη κοινότητα. Εισηγητής ήταν ο Μωσέ Αελιών. Η εμπειρία μου ήταν ιδιαίτερη, καθώς το συγκινησιακό φορτίο της γλώσσας στην οποία μίλησε ήταν για μένα μεγάλο. Όλο και λιγότερο ακούμε αυτή τη γλώσσα στην Ελλάδα όσο φεύγει η γενιά των γεννημένων προπολεμικά. Μιλήσαμε όμως κατ' ιδίαν και ελληνικά. Ως ομιλητής με κατέκτησε με την απλότητά του, τη συγκρότησή του, την αποδραματοποίηση στην αφήγησή του, που εστιαζόταν κυρίως στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Η χαρά μου λοιπόν ήταν μεγάλη βλέποντας, την άνοιξη του 2020,

Ο Μωσέ Αελιών.

το βιβλίο του να εκδίδεται σε μετάφραση του Σπύρου Κακουριώτη¹, στη σειρά «Θέματα εβραϊκής Ιστορίας» (υπεύθυνος: Γιώργος Αντωνίου) των εκδόσεων Αλεξάνδρεια, στην οποία έχουν εκδοθεί και άλλες μαρτυρίες καθώς και νέες μελέτες². Η επανέκδοση μαρτυριών, εξαντλημένων από χρόνια στην πρώτη τους έκδοση (όπως του Ισαάκ Ματαράσσο και του Μαρσέλ Νατζαρή, με τις οποίες εγκαινιάστηκε η σειρά), με νέα επιμέλεια και συνοδευτικά κείμενα, που τις εντάσσουν πλέον στα ζητούμενα του σήμερα, είναι πολύτιμη και εγγράφεται βέβαια στο ανανεωμένο ενδιαφέρον της τελευταίας δεκαετίας για την ιστορία των Ελλήνων Εβραίων. Τον Σεπτέμβριο του 2020, στην ίδια σειρά, θα επανεκδοθεί

η μαρτυρία της Μπέρρυς Ναχμίας *Κραυγή για το αύριο*³, από τις πρώτες που εκδόθηκαν στην Ελλάδα και που γράφτηκαν στα ελληνικά (α' εκδ. Κάκτος, 1989), με νέα επιμέλεια και εκτενές επίμετρο. Ορισμένες μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων που μετανάστευσαν μεταπολεμικά εκδόθηκαν σε άλλες χώρες, συνήθως στις ΗΠΑ ή στο Ισραήλ κι ελάχιστα απ' αυτές έχουν μεταφραστεί ελληνικά.⁴

Η μετάφρασή τους όμως τις εντάσσει στο ισχυρό ελληνόφωνο corpus των μαρτυριών Ελλήνων Εβραίων που επέστρεψαν από το Άουσβιτς ή που κρύφτηκαν σαν παιδιά και γλίτωσαν την εκτόπιση (δεν υπερβαίνει τις 30) και γι' αυτό είναι πολύ σημαντική. Το βιβλίο του Μωσέ Αελιών, με τίτλο που θα ταίριαζε και σε ποιητι-

κή συλλογή, *Ωδίνες θανάτου*, έχει ορισμένες ιδιαιτερότητες που δεν το καθιστούν απλώς μία ακόμη μαρτυρία (αν και για όσους εντυφούμε σ' αυτά τα κείμενα, καμία μαρτυρία δεν είναι «απλώς ακόμη μία», καθεμία φέρνει και κάτι το ιδιαίτερο και το ξεχωριστό). Η μία ιδιαιτερότητα εδράζεται στη συνέχεια της ζωής του Αελιών, ο οποίος, μετά την απελευθέρωση, που τον βρίσκει στο τελευταίο από τα στρατόπεδα που γνώρισε, στο Έμπενζεε, και ενώ βρίσκεται σε έναν καταυλισμό στην Ιταλία, παίρνει την απόφαση να μη γυρίσει στη Θεσσαλονίκη, όπου ξέρει ότι κανείς δεν τον περιμένει, αφού όλη η οικογένεια και το σύνολο σχεδόν της κοινότητας έχουν δολοφονηθεί, αλλά να ακολουθήσει το μεγάλο ρεύμα

Αλεξάνδρεια

των νέων επιζώντων από όλες τις χώρες, που δίχως οικογένεια πια και με μοναδικά τους υπάρχοντα τα ρούχα που φορούν μεταναστεύουν στην Παλαιστίνη πριν από την επίσημη αναγνώριση του κράτους του Ισραήλ. Εκεί έζησε μια μακρά και πλούσια ζωή, κι εκεί ζει ως σήμερα, δραστήριος ακόμη. Η άλλη ιδιαιτερότητα έχει να κάνει με το πώς συγκροτεί μόνος του το βιβλίο που έχει μια σύνθετη δομή κι αποτελείται από διάφορα μέρη.

ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΑ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ

Στην ομιλία του στο Γιαντ Βασέμ, ο Μωσέ Αελιών επέμεινε αρκετά στην περίοδο της Ιταλίας και των πρώτων χρόνων του στο Ισραήλ. Δεν θα ξεχάσω τον αποστασιοποιημένο τόνο που υιοθετούσε μιλώντας για την εμπειρία του από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας του 1948, όταν κατατάχθηκε στον ισραηλινό στρατό, στον οποίο τελικά και υπηρέτησε 22 χρόνια, και από τον οποίο αποστρατεύτηκε με το βαθμό του συνταγματάρχη. «Βρεθήκαμε μπροστά στο κανόνι των Αράβων της Παλαιστίνης, αλλά δεν ήταν και τόσο τρομερό, ένα μικρό κανονάκι ήταν», κάπως έτσι ήταν η διατύπωσή του. Το σοκ είναι μεγάλο για όποιον το ακούει και το συνειδητοποιεί πρώτη φορά. Πολλοί επιζώντες που έφτασαν σ' αυτή την υπό βρετανική εντολή χώρα, που δεν ήταν βέβαια η πατρίδα τους με την έννοια του γενέθλιου τόπου, βρέθηκαν να πολεμούν στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Ήταν η πατρίδα που ονειρεύονταν να αποκτήσουν, να δημιουργήσουν και για την οποία έπρεπε να πολεμήσουν. Μπορεί να μην είχαν κρατήσει όπλο στην προηγούμενη ζωή τους, αλλά ήταν ήδη μαχητές της ζωής, αφού είχαν γλιτώσει τους θαλάμους αερίων κι είχαν επιζήσει από τα ναζιστικά στρατόπεδα και τις πορείες θανάτου. Κάποιοι μεγαλύτεροι είχαν προλάβει να υπηρετήσουν στην Ελλάδα και μάλιστα να συμμετάσχουν και στον πόλεμο του 1940, αλλά ο Αελιών ήταν ακόμη έφηβος τότε. Κρατά λοιπόν όπλο πρώτη φορά. Το ένα τέταρτο όσων σκοτώθηκαν στον πόλεμο αυτόν ήταν επιζώντες ναζιστικών στρατοπέδων, νέοι άνδρες, που δεν είχαν σταλεί

1943. Εβραίες γυναίκες και παιδιά από τη Θεσσαλονίκη αποβιβάζονται στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Η αδελφή του Μωσέ Αελιών, Νίνα, και η μητέρα τους, Ραχήλ, έφτασαν με την όγδοη σιδηροδρομική αποστολή στο στρατόπεδο θανάτου και οδηγήθηκαν αμέσως στο θάλαμο αερίων.

αμέσως στους θαλάμους αερίων, γιατί ήθελαν πρώτα να επωφεληθούν από αυτούς ως εργατικό δυναμικό μέχρι τα όρια της αντοχής τους. Αν στην επιστροφή τους οι επιζώντες συνάντησαν πολλές δυσκολίες σε όλες τις χώρες, με πολύ δύσκολες συνθήκες πάλευσαν και όσοι επιζώντες από διαφορετικές χώρες, με διαφορετικές γλώσσες και κουλτούρες μετανάστευσαν στο Ισραήλ. Οι Εβραίοι επιζώντες που κατέπλευσαν στο Ισραήλ, πολιτισμικά, δεν ήταν ένα ομοιογενές σύνολο. Έπρεπε να σμιλευτεί η νέα κοινή τους ταυτότητα και βασικό όχημα θα ήταν η γλώσσα: η εκμάθηση των εβραϊκών ήταν επιβεβλημένη, μαζί και η απόρριψη της μητρικής γλώσσας του καθενός. Επιζών που έφτασε έφηβος ακόμη, θα γίνει ένας από τους σημαντικότερους ισραηλινούς πεζογράφους, αφού κατακτήσει αυτή τη γλώσσα, και θα γράψει πια μόνο στα εβραϊκά. Το ζήτημα αυτό, τη δυσκολία εκμάθησης της νέας γλώσσας και κυρίως την αποκοπή και την επιβεβλημένη λησμονιά στη μητρική γλώσσα, που τον είχε κάνει σχεδόν αφασικό τα πρώτα χρόνια, πραγματεύεται με τρόπο μοναδικό ο Ααρών Άπελφελντ.⁵

Η ΑΞΙΟΔΟΤΗΣΗ ΤΟΥ «ΜΑΡΤΥΡΑ»

Ο γιος και η κόρη του Αελιών, στην επιστολή που δημοσιεύεται στο τέλος του βιβλίου («Ένα γράμμα από τα παιδιά μου», σ. 343-345), γράφουν:

Στην παιδική μας ηλικία, όταν ακόμα φόραγες τη στρατιωτική στολή, νιώθαμε περήφανοι που ήμασταν παιδιά ενός αξιωματικού του ισραηλινού στρατού [...]. Όμως ελάχιστα μιλούσαμε τότε για το Ολοκαύτωμα.

Τα παιδιά του μπόρεσαν να αντιληφθούν τις μνήμες που κουβαλούσε ο πατέρας πολύ αργότερα και δυσκολεύτηκαν να τις ταιριάξουν με την εικόνα που ήταν οικεία σ' εκείνα. Η ταυτότητα του θύματος των ναζί ήταν ακόμη μια απαξιωτική ταυτότητα όταν ήταν παιδιά και «αντίθετη» με την ηρωική εικόνα του μαχητή. Εξάλλου, η μνήμη των Εβραίων μαχητών που έπεσαν στην εξέγερση του Γκέτο της Βαρσοβίας τιμήθηκε πολύ νωρίς στο Ισραήλ. Ήταν μια μνήμη με την οποία ήθελε να συνδεθεί η ισραηλινή ταυτότητα. Η αλλαγή θα επέλθει σταδιακά, από τα μέσα της δε-

κατίας του 1980 και μετά. Πέρασε πολύς καιρός για να γίνει αντιληπτή η αξία του βιώματος των μαρτύρων και η συνειδητοποίηση του πόσο καίριος είναι ο λόγος τους, για να φτάσουμε στα τελευταία χρόνια όπου ζούμε την αγωνία του «Τι θα κάνουμε χωρίς μάρτυρες;». Και στο Ισραήλ, όσο κι αν μοιάζει παράδοξο, ο λόγος για το «Ολοκαύτωμα», τη Shoah (εβραϊκή λέξη, που σημαίνει ολοσχερή καταστροφή), ακολούθησε περίπου η γενικευμένη σιωπή που παρατηρήθηκε και στον υπόλοιπο κόσμο. Βέβαια, οι λόγοι ήταν διαφορετικοί. Το τρομερό τραύμα, αντί να γίνει ιδρυτικό της νέας ταυτότητας στη χώρα των επιζώντων, πέρασε στην περιοχή του απαγορευμένου και του απωθημένου. Σήμερα, με την «ιεροποίηση» της μορφής του μάρτυρα και του επιζώντος, είναι δύσκολο να κατανοήσουμε ότι, τότε, αυτή ήταν μια κληρονομιά που δεν την ήθελε κανείς. Τις τελευταίες δεκαετίες, σε ιδρύματα όπως το Γιαντ Βασέμ ή το Sydney Jewish Museum, το οποίο ίδρυσαν επιζώντες που μετανάστευσαν στην Αυστραλία, οι επιζώντες προσφέρουν εθελοντικά σε καθημερινή βάση την παρουσία τους ερχόμενοι σε επαφή με μαθητές, φοιτη-

τές, ερευνητές⁶. Αποτελούν από τη δεκαετία του 1980 και ως σήμερα το πιο ζωντανό και πολύτιμο κεφάλαιο της μνήμης της Shoah. Γι' αυτό και η απουσία τους απασχολεί τόσο. Στο ίδιο Συνέδριο, ο εκπρόσωπος του μεγαλύτερου Μουσείου Ολοκαυτώματος των ΗΠΑ (Holocaust Museum, Washington) μας παρουσίασε τη νέα τους τεχνική επινόηση: παίρνουν συνεντεύξεις από τους τελευταίους μάρτυρες που είναι ακόμη σε θέση να δώσουν μαρτυρία, γύρω στα 90 τους, με μια νέα τεχνική, που δεν κινηματογραφεί απλώς, αλλά απαθανατίζει την εικόνα του ανθρώπου σε τρεις διαστάσεις, σε ένα ολόγραμμα. Το πιο σοκαριστικό είναι ότι, μέσω τεχνητής νοημοσύνης, το ολόγραμμα μπορεί να απαντά σε ερωτήσεις μαθητών γύρω από την εμπειρία του, ώστε να δίνεται η ψευδαίσθηση του αληθινού ανθρώπου. Κατά τη γνώμη μου, αυτό θέτει πολλά προβλήματα και τίποτε απολύτως δεν μπορεί να υποκαταστήσει την ποιότητα της διά ζώσης επαφής με τον μάρτυρα, ειδικά με τον χαρισματικό μάρτυρα. Η παρουσία του Πρίμο Λέβι, λόγου χάρη, ο οποίος ήταν ένας από τους πρώτους που πήγαινε και συνομιλούσε με μαθητές στα ιταλικά σχολεία ήδη από τη δεκαετία του 1970, προφανώς και έμεινε αναντικατάστατη. Ανέφερα όμως αυτό το εγχείρημα από την κατεξοχήν χώρα του θαύματος, για να δείξω σε ποιον βαθμό ο επί δεκαετίες αγνοημένος «όμηρος» τα τελευταία χρόνια είναι περιζήτητος μάρτυρας.

Ο ΑΕΛΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ SHOAH

Όσο παράδοξο κι αν φαίνεται, η ανάδυση και η συγκρότηση της μνήμης της Shoah μοιράστηκε τις σιωπές και τις καθυστερήσεις που γνώρισε παντού και στο ίδιο το Ισραήλ, και ας μην ήταν ίδιοι οι λόγοι. Αν οι ευρωπαϊκές κοινωνίες που είδαν τις κοινότητές τους να εξοντώνονται αρνούσαν να εντάξουν στο εθνικό αφήγημα των απωλειών τους αυτήν την καταστροφή, αποσιωπώντας έτσι και τη συζήτηση ή την αδιαφορία τους (παράδειγμα, η εμπλοκή του καθεστώτος του Βισού στη Γαλλία ή η βαριά σιωπή και η εξάλειψη ιχνών στη Θεσσαλονίκη), στη χώρα των επιζώντων η ταυτότητα

του νέου Ισραηλινού όφειλε να είναι «απαλλαγμένη» από το βάρος του οδυνηρού παρελθόντος και να προσβλέπει μόνο στο παρόν και στο μέλλον. Η «εποχή του μάρτυρα» και στο Ισραήλ εγκαινιάστηκε το 1961, με τη δίκη του Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ, στην οποία μίλησαν πρώτη φορά 211 «μάρτυρες» με τη νομική έννοια του όρου, αλλά πήρε τη σημερινή της διάσταση μόνο στις δεκαετίες του 1980 και του 1990, όπου αυτή η μνήμη έγινε κεντρικό συστατικό και της ισραηλινής ταυτότητας. Στην τελευταία δεκαπενταετία θα έλεγα πως συνιστά μείζονα αναφορά της ταυτότητας του κάθε συνειδητοποιημένου πολίτη στον δυτικό κόσμο.

Όταν ο Κλωντ Λαντζμάν κινηματογραφεί επιζώντες που ζουν στο Ισραήλ, τέλη της δεκαετίας του 1970 κι αρχές του 1980, οι περισσότεροι μιλούν πρώτη φορά για το παρελθόν τους μπροστά στην κάμερά του.⁷ Συγκλονιστική είναι η μαρτυρία ενός χαμογελαστού, λακωνικού ανθρώπου, στη συνέντευξη του οποίου παρίσταται η ενήλικη κόρη του, η οποία ακούει πρώτη φορά την ιστορία του πατέρα της. Αυτός επιμένει ότι, όχι, δεν θέλει να μιλά για το παρελθόν, χαμογελώντας πάντα.

Επιστρέφω στον Μωσέ Αελιών. Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, τη δεκαετία που καθιερώνεται η μνήμη του Ολοκαυτώματος και ο αντίστοιχος όρος στον δυτικό κόσμο, ο Αελιών θα αρχίσει να κάνει τις πρώτες δημόσιες ομιλίες του για τη Shoah τις οποίες συνεχίζει ως σήμερα. Τότε κάνει και τα πρώτα μνημονικά ταξίδια. Το 1987 θα κάνει, ύστερα από 44 χρόνια, το πρώτο του ταξίδι στη Θεσσαλονίκη, συνοδευόμενος από ένα ισραηλινό ραδιοφωνικό συνεργείο με το οποίο θα κάνουν διαδρομές στην πόλη, τη δίχως ίχνη του παρελθόντος πόλη, την «πόλη των φαντασμάτων» του Μαζάουερ⁸. Την πόλη που αρνούνταν ακόμη να αποκτήσει Μνημείο Ολοκαυτώματος σε δημόσιο χώρο (θα αποκτήσει το μνημείο το 1997). Σ' αυτό το σημαντικό ταξίδι θα ζητήσει από τον ραβίνο να κάνει ένα kaddish (μια επιμνημόσυνη δέηση) για τους δικούς του, που δολοφονήθηκαν όλοι στο Άουσβιτς, στη Συναγωγή των Μοναστηριωτών, στην ίδια εκείνη Συναγωγή που είχε τελέσει τη θρησκευτική του ενηλικίωση. Κι η ημερομηνία

συνέπιπτε με εκείνη του μπαρμιτσοβά του («στις 28 Μαρτίου 1987, ακριβώς στην 49η επέτειο του μπαρμιτσοβά μου», σ. 339)! Η διεργασία του ανολοκλήρωτου επί δεκαετίες πένθους μπορούσε να αρχίσει να ολοκληρώνεται. Την ίδια χρονιά θα πάει και στο Άουσβιτς. Δύο καιρία μνημονικά ταξίδια, που τον συνδέουν με το απωθημένο παρελθόν. Είναι 62 ετών, και το παρελθόν αρχίζει να παίρνει όλο και μεγαλύτερη θέση στη ζωή του, εκβάλλοντας όμως με γόνιμο τρόπο στο παρόν. Ως σήμερα, 95 ετών πλέον, ο Αελιών δεν έπαυσε να υπηρετεί αυτή τη μνήμη και από διάφορες θέσεις, όπως αυτή του προέδρου της «Ένωσης των ελληνικής καταγωγής διασωθέντων στρατοπέδων εξόντωσης» που μετανάστευσαν στο Ισραήλ.

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Η μαρτυρία που αφορά την Κατοχή, την εκτόπιση και τον εγκλεισμό του στα ναζιστικά στρατόπεδα καλύπτει μόνο τις 184 από τις 367 σελίδες της έκδοσης, περίπου το μισό βιβλίο. Άρα, το βιβλίο δεν ταυτίζεται με τη μαρτυρία του εγκλεισμού στα ναζιστικά στρατόπεδα. Περιλαμβάνει κατ' επιλογήν του συγγραφέα τμήματα που αφορούν την προηγούμενη και τη μετέπειτα ζωή του. Σπανίως αυτά τα μέρη είναι τόσο αναλυτικά στις μαρτυρίες. Ενίοτε είναι προσθήκες των επιμελητών ή των απογόνων, όταν οι μαρτυρίες εκδίδονται post mortem. Εδώ, ο ίδιος ο συγγραφέας σχεδίασε την έκδοση και συνέταξε όλα τα μέρη της. Αφηγήθηκε όλη του τη ζωή, όχι όμως με τρόπο γραμμικό. Η εκτόπιση κι η στρατοπεδική εμπειρία προηγούνται, αυτό το τμήμα είναι «το βιβλίο του», αυτό νοηματοδοτεί και όλα τα άλλα που θα ακολουθήσουν. Κι ο τίτλος σ' αυτό αντιστοιχεί.

Το βιβλίο ανοίγει με 50 σελίδες προλόγων και επαίνων με τους οποίους ανώτατοι αξιωματούχοι τίμησαν τον συγγραφέα (όπως ο πρόεδρος του Ισραήλ Σιμόν Πέρες, και ο Γιτσοχάκ Ναβόν, ο πρόεδρος του Ισραήλ με σεφαραδίτικη καταγωγή). Η σημασία αυτών των κειμένων για τον συγγραφέα φαίνεται από το σημείο του βιβλίου που τους τοποθετεί. Πρώτους. Τελευταίο στον τόμο είναι το επιστημονικό κείμενο της Ταμάρ Αλεξάντερ, διευθύντριας

ενός Κέντρου Σεφαραδίτικων Σπουδών στο Ισραήλ, που τοποθετεί το βιβλίο στο πλαίσιο της στρατοπεδικής γραμματείας και κάνει σημαντικές επισημάνσεις.

Μια ακόμη επισήμανση: στον ωκεανό των μαρτυριών (γραπτών και προφορικών) για τη Shoah που προέρχονται από ασκενάζι Εβραίους, της βόρειας, κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης, οι μαρτυρίες των Ισπανοεβραίων (προερχόμενων από τη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ιταλία, τη Σερβία και την Ελλάδα) είναι μια μικρή νησίδα. Γι' αυτό και καθεμιά απ' αυτές πλουτίζει τη συνολική μνήμη της Shoah με τη σεφαραδίτικη μνήμη (ή ισπανοεβραϊκή, όπως προτιμούν να την ονομάζουν στη Γαλλία σήμερα). Και η συμβολή αυτή είναι σημαντική, γιατί και ο σεφαραδίτικος κόσμος αφανίστηκε στα στρατόπεδα εξόντωσης.⁹ Αυτό δεν ήταν γνωστό στη Δύση, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των θυμάτων, πάνω από 5.000.000, προέρχονταν από τον κόσμο των ασκενάζι Εβραίων. Τέλος, η μνήμη της χαμένης yiddishland συγκροτήθηκε πολύ νωρίτερα και πάρα πολλοί εκπρόσωποί της εκφράστηκαν γραπτά, κι ας έμεναν σε πρώτη φάση τα γραπτά τους στον δικό τους κύκλο και κόσμο, καθώς μερικά ήταν γραμμένα και στα γίντις. Τα *Βιβλία της ανάμνησης* άρχισαν να γράφονται την επαύριο της απελευθέρωσης¹⁰.

Η ΕΚΤΟΠΙΣΗ ΚΑΙ Η ΑΦΙΞΗ

Η αφήγηση του Αελιών αρχίζει στις 9 Απριλίου 1941, με την είσοδο του γερμανικού στρατού στη Θεσσαλονίκη και το θάνατο του πατέρα που συμβαίνει λίγες μόλις μέρες μετά, καθώς ήταν ασθενής με σοβαρή πνευμονία. Η απώλεια του πατέρα, μαζί με την απώλεια της ξενοιασιάς και της ελευθερίας της προπολεμικής ζωής, σηματοδοτούν την πρώτη τομή στη ζωή του δεκαεξάχρονου Μωρίς, όπως τον έλεγαν, σύμφωνα με τη μόδα των γαλλικών μικρών ονομάτων που επικρατούσε στη γαλλομαθή παροικία. Maurice είναι το μικρό του όνομα και στο έντυπο καταγραφής του στο στρατόπεδο του Άουσβιτς (Moritz, το γράφουν στην καρτέλα του σ. 95). Στο Ισραήλ, αργότερα, θα αφήσει το δυτικό του όνομα και θα ονομαστεί Μωσέ, μέρος κι αυτό της αλλαγής ταυτότητάς του και του επιβεβλημένου απο-

χωρισμού από το παρελθόν του.

Ο έφηβος περνά με βίαιο τρόπο από την παιδική στην ενήλικη ζωή, κι η προπολεμική ζωή, μ' όλα της τα βάσανα, γίνεται ένας χαμένος παράδεισος. Σ' αυτόν θα αφιερώσει το δεύτερο μέρος του βιβλίου (σ. 261-341), με τίτλο «Το τέλος των θαυμάτων». Στις σελίδες του αναδύεται η προπολεμική Θεσσαλονίκη, με τις εβραϊκές φτωχογειτονίες της. Στο πρώτο ταξίδι, το 1987, όταν θα επισκεφθεί πρώτη φορά τη Θεσσαλονίκη την οποία εγκατέλειψε βιαίως το 1943, θα πει:

Άνοιξα το βήμα μου, ελπίζοντας πως η εντύπωσή μου ήταν αληθινή, ότι υπήρχε ακόμη κάποιο απομεινάρι, και πόσο σημαντικό, από το παλιό δρομάκι που είχα γνωρίσει και είχα διασχίσει τόσες φορές στα παιδικά μου χρόνια. Δυστυχώς όμως, όταν φτάσαμε κοντύτερα κατάλαβα πως δεν ήταν έτσι. Απογοητεύτηκα αφάνταστα. Τίποτα δεν είχε απομείνει να θυμίζει το παρελθόν! (σ. 303)

Ο Μωσέ θα εκτοπιστεί με όλη την οικογένειά του με την 8η αποστολή, που έφυγε από τον σιδηροδρομικό σταθμό της Θεσσαλονίκης για το Άουσβιτς στις 7 Απριλίου 1943. Θα ακολουθήσουν άλλες 11 αποστολές μέχρι τον Αύγουστο του 1943, με τις οποίες θα εκτοπιστούν περίπου 47.000 Ελληνοεβραίοι, το 96% των Σαλονικίων Εβραίων. Η αποστολή θα φτάσει στο σταθμό του Άουσβιτς στις 13 Απριλίου 1943. Το ταξίδι έγινε με τις γνωστές εφιαλτικές συνθήκες και ο Αελιών, όπως και όλοι οι επιζώντες συγγραφείς, το αφηγείται λεπτομερώς. Όταν φτάνει η οικογένεια και γίνεται η «διαλογή» αντιμετωπίζουν το δίλημμα αν θα πρέπει η αδελφή, 16,5 ετών, να μείνει με τις νέες γυναίκες, ή να πάει με τις γυναίκες της οικογένειας, όπου ήταν και μια μικρομάνα με μωρό. Επέλεξαν το δεύτερο, κι έτσι η αδελφούλα, που οριακά μπορούσε να γλιτώσει και να σταλεί για εργασία, στάλθηκε αμέσως στο θάλαμο αερίων μαζί με τις άλλες γυναίκες. (σ. 82)

ΣΤΟ ΑΟΥΣΒΙΤΣ

Ο δεκαοχτάχρονος Μωσέ έχει την ηλικία που τους στέλνουν στα καταναγκαστικά έργα. Πρώτη τύχη. Δεύτερη τύχη, όταν τον

Malan Heslop – US Holocaust Memorial Museum

8 Μαΐου 1945, Έμπενζε, Αυστρία. Κρατούμενοι, που βρέθηκαν στο στρατόπεδο για καταναγκαστική εργασία, μεταφερόμενοι από το Μαουτχάουζεν, έχουν ήδη δυο μέρες απελευθερωθεί από τις αμερικανικές δυνάμεις. Ανάμεσά τους ήταν και ο Μωσέ Αελιών.

απογυμνώσουν από όλα τα υπάρχοντά του θα του αφήσουν περιέργως «τα μαύρα δερμάτινα μποτάκια» (σ. 85) – και τα παπούτσια στο στρατόπεδο, καθώς και μετά, στις πορείες θανάτου, σώζουν ζωές. Τρίτη τύχη, ο πολωνός γιατρός που θα τον χειρουργήσει για μια φλεγμονή είναι αρχαιομαθής και καλλιεργημένος και του ζητά μαθήματα νέων ελληνικών. Τα μαθήματα θα κρατήσουν μερικούς μήνες και, σε αντάλλαγμα, θα του δίνει διάφορες λιχουδιές (κέικ, μπισκότα, φρούτα), που θα εμπλουτίζουν με καίριο τρόπο την άθλια και πάντα λιγοστή σούπα με τις πατατόφλουδες. Η μοίρα του κάθε επιζώντος, πέρα από τη γερή του κράση και τη δύναμη του ψυχοσμού του, συνθήκη απαραίτητη, σχετίζεται με δεκάδες τέτοιες μικρές τύχες, μια από τις οποίες αν έλειπε ο άνθρωπος θα είχε περάσει στην άλλη όχθη. Γι' αυτό στέκομαι σ' αυτές. Ο ίδιος γράφει σχετικά:

Πολλές φορές αναρωτήθηκα και συνεχίζω να αναρωτιέμαι για τις αιτίες που μου επέτρεψαν να επιβιώσω στα στρατόπεδα του θανάτου. Δεν έχω

απάντηση. Αναμφίβολα όμως τα επιπλέον τρόφιμα που μου έφερνε ο «μαθητής» μου συνέβαλαν πάρα πολύ σ' αυτό. (σ. 111)

Πέρα όμως από τα τρόφιμα, τον θρέφει και η ανθρώπινη σχέση, η εκτίμηση του καθηγητή, η εργασία με νόημα και αποτέλεσμα, που κράτησε ως τον Ιούνιο του 1944. Εκείνες τις πολύτιμες ώρες ανακτά την ιδιότητα του ανθρώπου. Στο βιβλίο υπάρχει η φωτογραφία του καθηγητή Σις, έχει ένα λεπτό πρόσωπο διανοουμένου και φορά γραβάτα και γυαλιά. Ο Αελιών κατάφερε να μάθει, πολλές δεκαετίες μετά και αφού προσπάθησε πολύ, την τύχη αυτού του ανθρώπου (βγήκε ζωντανός, αλλά πέθανε το 1958 σε δυστύχημα).

Ο Μωσέ είναι ήδη κάποιους μήνες στο στρατόπεδο, όταν θα μάθει από στόμα άλλου κρατούμενου την αληθινή τύχη της οικογένειάς του και τόσων άλλων. Το μυαλό του δεν μπορεί να το χωρέσει. Γράφει:

Ακόμα κι όταν χωριστήκαμε και γύρισα στο μπλοκ μου,

συνέχισα να μην πιστεύω τα λόγια του φίλου μου. Κάτι όμως τριβέλιζε το μυαλό μου, υπαινιγμοί κι εκφράσεις που είχα ακούσει, αλλά προφανώς ούτε τις είχα καταλάβει ούτε τους είχα δώσει σημασία. Αφού το κουβέντιασα με κάνα δυο ανθρώπους στο μπλοκ, άρχισα πια να το πιστεύω. Με κατέλαβε απέραντη θλίψη. Πήγα στο κρεβάτι μου, κουκουλώθηκα με μια κουβέρτα κι έβαλα τα κλάματα. Ήταν το μοναδικό πράγμα που μπορούσα να κάνω. (σ. 120)

«Άκουγε» και δεν άκουγε αυτό που ο ανθρώπινος νους δεν μπορούσε να συλλάβει, αυτό το ανεπίπτο, ακόμη κι όταν είχε ειπωθεί υπαινικτικά. Έπρεπε κάποιος να πει τη φρίκη με το όνομά της, για να μπορέσει να το δεχτεί. Θεωρώ την παρατήρηση του Αελιών που ακολουθεί ιδιαίτερα σημαντική. Αναφέρεται στις τελευταίες δεκαετίες που ο λόγος για την εξόντωση δεν είναι πια ταμπού (στο Ισραήλ μιλούν γι' αυτό ήδη από το νηπιαγωγείο) και η αναφορά στο Ολοκαύτωμα έχει γίνει

κοινό κτήμα (και απαραίτητη σε πολιτικούς που θέλουν να έχουν ένα προφίλ «πολιτικώς ορθό»). Γράφει:

[...] φαίνεται πως οι αισθήσεις μας έχουν αμβλυνθεί σε τέτοιο βαθμό που πλέον η σκέψη πως κάτι τέτοιο πράγματι μπόρεσε να συμβεί δεν είναι πια κάτι που το ανθρώπινο μυαλό απορρίπτει εξαρχής. (σ. 120)

Η επανάληψη του αριθμού των 6.000.000 στον δημόσιο λόγο, η εισαγωγή στην εκπαίδευση αυτού του «γεγονότος», μήπως το ανάγει σε κάτι που ο ανθρώπινος αρχίζει να το χωρά πιο εύκολα; Μήπως το κάνει, κατά κάποιον τρόπο, κοινότοπο; Γι' αυτό και η μεγάλη «εξοικείωση» με το ζήτημα εγκυμονεί κι αυτή κινδύνους, πρέπει πάντα να παραμένει ανοίκειο. Ο Πρίμο Λέβι λέει, με άλλα λόγια, πως ο πυρήνας του οφείλει να μένει πάντα ακατανόητος. Κι ο Αελιών ξαναδίνει νόημα στον περίφημο αριθμό:

Για να καταλάβει κανείς το νόημα αυτού του αριθμού –έξι εκατομμύρια– θα πρέπει να θυμάται ότι μέσα σε μια περίοδο πέντε ή έξι χρόνων δεν πέρασε ούτε μια στιγμή που να μη δολοφονήθηκαν Εβραίοι, χιλιάδες κάθε μέρα, πάνω από εκατό χιλιάδες κάθε μήνα, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο κάθε χρόνο. (σ. 120)

Στο στρατόπεδο, ο Αελιών γνώρισε την απόλυτη πείνα, τον διερκεφόβο, τον εξευτελισμό, το κρύο, την απάνθρωπη συμπεριφορά. Πάνω απ' όλα, όπως λένε οι περισσότεροι, την πείνα. Αλλά και τη συνεχή αγωνία της διαλογής. Άρρωστος στο αναρρωτήριο του Άουσβιτς, με το σώμα του καλυμμένο από έλκη, βιώνει την έσχατη αγωνία της ζωής ή του θανάτου, την αγωνία της διαλογής. Αφηγείται τη φριχτή εμπειρία στην ενότητα «Ο θάνατος με προσπέρασε».

Οι λέξεις είναι πολύ φτωχές για να περιγράψουν την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στον θάλαμο, όπου ανακατεύονταν ένταση, προσδοκία, κατάπληξη και φόβος. Όλοι ήταν αμίλητοι σαν να κράταγαν την ανάσα τους. Όσο

για μένα, ύστερα από κάθε αριθμό που δεν ήταν ο δικός μου ένιωθα ανακούφιση, που χανόταν αμέσως, καθώς περιμένα τον επόμενο αριθμό. [...] Ξάφνου το δράμα πήρε τέλος! (σ. 128)

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Ο Αελιών, με τη βοήθεια της τύχης, ήταν ακόμη εν ζωή τις μέρες του Ιανουαρίου 1945 (από τις 17 ως τις 23) που το στρατόπεδο εκκενώθηκε σταδιακά από όσους κρατούμενους μπορούσαν, έστω και οριακά, να πάρουν τα πόδια τους, γιατί οι Σύμμαχοι πλησίαζαν. Με σκοπό να μεταφερθούν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία, οι κρατούμενοι βίωσαν μερικές από τις χειρότερες μέρες της ζωής τους, χειρότερες και από το στρατόπεδο, και πολλοί άφησαν σ' αυτές τις πορείες την τελευταία τους πνοή, γι' αυτό και ονομάστηκαν πορείες θανάτου.

Ο Αελιών θα επιζήσει και από αυτές, βοηθώντας και τον σύντροφό του, τον Μπίνιο, να επιζήσει κι αυτός. Ένας σύντροφος ήταν εξαιρετικά κρίσιμη βοήθεια στις πορείες. Όλες οι ιστορίες αφηγούνται πως ο ένας σώζει τον άλλον, την στιγμή που είναι έτοιμος να τα παρατήσει και να αφεθεί.

Πρώτα θα φτάσουν στο Μαουτχάουζεν της Αυστρίας, κι έπειτα θα μεταφερθεί σε τρία ακόμη ναζιστικά στρατόπεδα, που δεν ανήκαν στα στρατόπεδα της «τελικής λύσης» και γι' αυτό δεν θα έπρεπε η λέξη «στρατόπεδα εξόντωσης» στον υπότιτλο του ελληνικού βιβλίου να αφορά και τα άλλα που γνώρισε. Δεν θα επεκταθώ στις άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν και σ' αυτά, ο συγγραφέας το κάνει σε πολλές σελίδες. Η απελευθέρωση θα τον βρει, στις 6 Μαΐου 1945, στο Έμπενζεε. Η αφήγηση τελειώνει με την αναχώρησή του από το Έμπενζεε με φορτηγό για την Ιταλία, όπου ύστερα από πολλούς μήνες, και αφού γνωρίσει τη μελλοντική του σύζυγο Χάννα Βάλντμαν, θα επιβιβαστεί σε πλοίο για την Παλαιστίνη.

Κλείνω με την τελευταία του παράγραφο. Λίγο πριν επιβιβαστούν στο πλοίο για την Παλαιστίνη, αφού έχουν τραγουδήσει οι Έλληνες Εβραίοι τον ελληνικό εθνικό ύμνο κάνοντας την ελληνική σημαία να κυματίζει, πλησιάζουν μια άλλη ομάδα ανθρώπων, που τραγουδά στα εβραϊκά το «Χατίκβα» (αργότερα θα γίνει ο εθνικός ύμνος του Ισραήλ).

Εκεί δεν κυμάτιζε καμία σημαία, κι οι συγκεντρωμένοι δεν γνώριζαν τα λόγια τέλεια, και τα έλεγαν με διάφορες προφορές, σεφαραδίτικες και ασκενάζι. Όμως η μελωδία, η μελωδία που έβγαине σχεδόν με μια φωνή από το στόμα όλων, έδειχνε πως είχαμε κάτι κοινό που μας έδενε με δεσμούς κρυφούς, αόρατους στο μάτι. Ένωσα τη φωνή μου μ' αυτούς που τραγουδούσαν. (σ. 234) ■

1. Η πρώτη έκδοση του Αελιών έγινε στο Ισραήλ, το 1992, στα εβραϊκά. Η μετάφραση έγινε από την αγγλική έκδοση, που είχε βασιστεί στην αναθεωρημένη β' έκδ. του 1997. Το έργο έχει μεταφραστεί και στα ισπανοεβραϊκά. Ο συγγραφέας έγραψε έναν μικρό πρόλογο και για την ελληνική έκδοση.

2. Ιδιαίτερα σημαντική η επανέκδοση του βιβλίου του Ισαάκ Ματαράσο, *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν. Η καταστροφή των Ελληνοεβραίων της Θεσσαλονίκης κατά τη γερμανική Κατοχή*, επιμέλεια - πρόλογος: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018 (βλ. παρουσίαση: Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, «Η εξόντωση των Ελληνοεβραίων της Θεσσαλονίκης, βιβλίο πρώτο», *the books' journal*, τχ. 89, Ιούλιος-Αύγουστος 2018, σ. 86-89).

3. Μπέρρυ Ναχμίας, *Κραυγή για το αύριο*, επιμ.-επιμέτρο Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020. Είναι μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες γυναικών.

4. Μία από τις πρώτες που μεταφράστηκαν ήταν του Αλβέρτου Μενασσέ-Ιατρού (αρ. 124.454), *Birkenau (Auschwitz II), Αναμνήσεις ενός αυτόπτου μάρτυρος. Πώς εκάθησαν 72.000 Εβραίοι*, ελληνική απόδοση: Γεωργίου Κ. Ζωγραφάκη, έκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης 1974. Το ίδιο καλοκαίρι της Μεταπολίτευσης, η ίδια κοινότητα εξέδωσε και τη μετάφραση του μνημειώδους *In memoriam*, των Μ. Μόλχο - Ι. Νεχαμά, πάντα σε μετάφραση του Ζωγραφάκη. Τα έργα αυτά πέρασαν τελείως απαρατήρητα μες στον αναβρασμό της εποχής. Ούτως ή άλλως, δεν έφταναν καν στα βιβλιοπωλεία, μοιράζονταν στα μέλη της Κοινότητας.

Περισσότερο αποτελούν ένδειξη του εξελληνισμού της σεφαραδίτικης Κοινότητας και της υποχώρησης της γαλλοφωνίας στα νεότερα μέλη της.

5. Nurith Avin, «D'une langue l'autre», συνέντευξη του Άπελφελντ στην κινηματογραφίστρια Nurith Avin για το ντοκυμανταίρ της, *Από τη μία στην άλλη γλώσσα*. Το θέμα πραγματεύεται και στο *Le garçon qui voulait dormir* (γαλλική μετάφραση: Valérie Zenatti, éd. de l'Olivier, Paris 2009). Στα ελληνικά βλ. στις εκδόσεις του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, σε μετάφραση Μάγκυς Κοέν, *Η ιστορία μιας ζωής* (2008) και *Μπάντενκάλμ* (2007).

6. 25.000 μαθητές το χρόνο υποδέχεται το SJM, ένα Μουσείο στο οποίο η Holocaust Education είναι καθημερινή υπόθεση και σε κάθε αίθουσα υπάρχει πλακέτα με το όνομα του δωρητή επιστόμτος. Η επίσκεψη αυτού του Μουσείου ήταν μια πολύ δυνατή εμπειρία, τόσο μακριά από την Ευρώπη και τόσο κοντά στην ιστορία της.

7. Βλ. και Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, «Αντιμέτωποι με τις μαρτυρίες του τραύματος» (για τη *Shoah* και τον *Τελευταίο των αδικών*, δύο ντοκυμανταίρ του Κλωντ Λαντζμάν), *the books' journal*, τχ. 73, Ιανουάριος 2017, σ. 59-63.

8. Μαρκ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, η πόλη των φαντασμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

9. Περίπου πέντε χιλιάδες σεφαραδίτες εκτοπίστηκαν από τη Γαλλία από το 1942 ως το 1944 και οι περισσότεροι βρήκαν το θάνατο στα στρατόπεδα εξόντωσης. Μόνο το 2019 εκδόθηκε ένας τιμητικός τόμος στη μνήμη τους από μια Εταιρεία που συστήθηκε για να δεξαγάγει αυτή την έρευνα και την έκδοση. *Mémorial des Judéo-espagnols déportés de France*, εκδ. Mestros dezaparesidos, Paris 2019. Πολλοί επιστήμονες συμβάλλουν με κείμενά τους στον τόμο, τον οποίο φρόντισε ο Alain de Toledo.

10. Για τα *Livres du souvenir*, που ήταν το πρώτο υλικό που μελέτησε η Ανέτ Βιβιορκα, γράφει στην *Εποχή του μάρτυρα*: «Έτσι, τα *Βιβλία της ανάμνησης* έμειναν σαν κοιμητήρια που δεν τα επισκέφθηκε ποτέ κανείς. Ελπίζαμε, όταν δημοσιεύσαμε το *Les Livres du souvenir. Mémoires juifs de Pologne*, στις αρχές της δεκαετίας του '80, [...] ότι θα τραβούσαμε την προσοχή σ' αυτό το κόρπους που για μας ήταν εξαιρετικό. Αλλά δεν έγινε τίποτε» (Annette Wieviorka, *L'ère du témoin*, Librairie Fayard/ Pluriel, Paris, 2013, σ. 49).